[उपादानोपादेययोरभेदे प्रमाणम्]

22. **द्रव्यैक्यं प्रत्यभिज्ञा प्रथयति परिमित्यन्तरेऽन्याप्रतीतेः**
अंशूत्कर्षक्षयादिक्षममपि च ततो राशिवत् स्थूलमेकम्।

उत्पद्यते, किन्तु ओतप्रोततया विलक्षणतन्तुसंयोगे सत्येव। इदं तु वैशेषिकानामपि समानम्। स एव विलक्षणस्संयोगः पटव्यवहारहेतुः। केवलतन्त्वपेक्षया विलक्षणसंयोगादिविशिष्टाः तन्तवः=अवस्थाविशेषमापन्नाः तन्तव एव पट इत्युच्यन्ते। अतः **संसर्गादेः विशेषात्**=वैशेषिकमते असमवायिकारणतया अभिमतात् विलक्षणात् अवयवसंयोगविशेषादेव **अवयविपरिषद्राशिवन्यादिवादः**=दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्समुच्चित्य कथनम्। अवयवी दार्ष्टान्तिकः, इतरे दृष्टान्ताः। **परिषत्**=सभा, **राशिः**, **वन्या**=वनसमूहः, आदिपदेन मालादिग्रहणम्। एषु अतिरिक्तः अवयवी तैरपि नाङ्गीक्रियते। संयोगविशेषविशिष्टानि कुसुमान्येव माला। एवमेव घटपटादावपि कुतो न स्यात्। तथा च पूर्वं तादृशविलक्षणसंयोगस्याभावात्, कारकव्यापारेण तादृशविलक्षणसंयोगस्य जननात् न कारकव्यापारवैयर्थ्यम्। अत एवावस्थाभेदोऽपि। कारणावस्थायां हि तादृशविलक्षणसंयोगो न वर्तते; कार्यावस्थायां तु कारकव्यापारैर्जायते। अतः कारणसमुदायमात्रं न कार्यम्, किन्तु संयोगरूपावस्थाविशेषविशिष्टानि उपादानकारणानि कार्यं भवति। अत एव तादृशसंयोगविशिष्टत्वेन कार्यस्यापूर्वत्वमप्युपपद्यते। एतावतैवोपपत्तौ अवयवातिरिक्तोऽवयवी नास्त्येव॥

नन्वेवं सति **सुभगाभिक्षुकन्याया**वतारः। विलक्षणावयवसंयोगानां पूर्वमसत्त्वात् असत्कार्यवादः कथं खण्ड्यते? अवस्थानां पूर्वमसत्त्वेऽपि तदाश्रयस्य द्रव्यस्य सत्त्वात् सत्कार्यवाद एवेत्युत्तरं तु **'आम्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे'**, इतिवत्संवृत्तम्। द्रव्यमादाय यदि सत्कार्यवादः, तर्ह्यवस्थामादायासत्कार्यवादोऽप्यभ्युपेय एवेति चेत्, अवस्थाया नियमेन द्रव्याश्रितत्वात् द्रव्यस्यैव प्राधान्यात् सत्कार्यवाद एव। अवस्थाविशिष्टरूपेण द्रव्यमसदेवेति चेत्, सत्यम्। अत एवोक्तमसकृत्, न वयं सांख्यसंमतसत्कार्यवादिनः, नापि वैशेषिकसंमतासत्कार्यवादिनः, किन्तु मध्यस्थपरिणामवादिन इति॥ २१॥

अवयवातिरिक्तावयविवादे बाधकान्युपन्यस्य, उभयोरनतिरेके साधकप्रमाणमाह—**द्रव्यैक्यमित्यादिना**। **परिमित्यन्तरे**=परिमाणभेदे सत्यपि **अन्याप्रतीतेः**=अतिरिक्तपदार्थस्याप्रतीतेः **प्रत्यभिज्ञा**='तदेवेदम्' इति प्रत्यभिज्ञा **द्रव्यैक्यम्**=उपादानोपादेयद्रव्ययोः अभेदं **प्रथयति**=प्रकटयति। पत्रताटङ्कादौ आकुञ्चनप्रसारणादिना न्यूनाधिकदेशव्याप्तिरूपपरिमाणभेददर्शनेऽपि 'तदेवेदम्' इति ऐक्यप्रत्यभिज्ञायाः सर्वसंमतत्वात् उपादानोपादेययोः अत्यन्तं भेदो नास्त्येव। अवस्थाविशिष्टवेषेण एकमेव द्रव्यम् 'उपादानम्', 'उपादेयम्' इति भिन्नतया व्यपदिश्यते। मृत्पिण्डः उपादानम्, घटः उपादेय इत्यत्र हि पिण्डत्वावस्थाविशिष्टा मृत् उपादानम्, घटत्वावस्थाविशिष्टा मृत् उपादेयेत्यर्थः। एतदपेक्षयातिरिक्तं किं वर्तते? अतः अवस्थाभेदमात्रम्, न तु द्रव्यभेदः॥

नन्वेवं यदि उपादानोपादेययोरैक्यमङ्गीक्रियते, तर्हि अशुद्धैर्ग्रामसारैः सस्यादेः पोषणात्, तत्र जातानां तण्डुलादीनां तादृशग्रामसारपरिणामभूतानां तदभिन्नानां भक्षणात् शिष्टानां प्रायश्चित्तीयता स्यात्। अथ

सांख्यवत् सिद्धान्ते उपादानोपादेययोरत्यन्ताभेदानङ्गीकारात् न दोष इतिचेत्; एवं तृप्यन्तं छान्दसं त्वां किं ब्रूमः? सांख्यवद्दोषो माअस्तु। अन्यादृशो दोषोऽस्तीति प्रायश्चित्तीयता कथं वार्यते? अतः सत्कार्यवादादसत्कार्यवाद एव धर्मशास्त्रानुगुण इति चेत्—न—शब्दपरिवर्तनमात्रेण प्रत्यक्षतो दृश्यमानं ग्रामसारैः पोषणं वैज्ञानिकं कथमपगच्छेत्? परन्त्वत्रायमस्ति विशेषः—मृदः घटाद्यात्मना परिणामः प्रत्यक्षदृष्टः। 'मृदयं घटः' इति प्रत्यभिज्ञापि सर्वानुभवसिद्धा। सस्यादिपरिणामस्थले नैतादृशः परिणामः। स्वपोषणाय दत्तं गोमयादिग्रामसारं स्वपादैः चूषन्तः, स्वस्वरूपानुगुणं तं ग्रामसारमद्भुतरीत्या परिवर्तयन्तः रूपरसगन्धान् विचित्रान् प्रदर्शयन्तः कीदृशमिन्द्रजालं सस्यादिषु वर्तमाना जीवाः कुर्वन्तीति स्मारं स्मारं मूकैर्भवितव्यं सर्वैः। ग्रामसारपरिणामभूतमेव विविधसस्यानां विविधपुष्पफलादिकमिति वैज्ञानिकोऽयं विषयः केन वानुन्मत्तेनापलपितुं शक्यः। परन्तु तत्र वैज्ञानिकोऽपि सत्यांशः न द्रव्यैक्यप्रत्यभिज्ञां लेशतोऽपि जनयतीत्याश्चर्यमेतत्। परन्तु जानन्ति विज्ञानिनः। एवमेव ब्रह्मणः विविधविचित्रशक्तिपूर्णस्य परिणामरूपमपीदं जगत्, न तथा ज्ञायते, प्रत्यभिज्ञायते वा चर्मचक्षुष्कैः। ज्ञानविज्ञानसंपन्नास्तु 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (छां.3-14-1) इति जानन्तः प्रत्यभिजानन्तश्च नन्दन्ति। तादृशसर्वात्मकब्रह्मदर्शने देहस्मरणादिकं किं भवेत्? एतादृशं विलक्षणं परिणाममेव 'विवर्तम्' आतस्थुः श्रीशङ्कराचार्या इति समये स्थाप्यते। अतः सस्यफलादौ ऐक्यप्रत्यभिज्ञाया अभावात् न प्रायश्चित्तादिप्रसङ्गः॥

ननु प्रत्यभिज्ञाया अभावेऽपि वस्तुनोरैक्यात् प्रत्यवायोऽपरिहार्य एव किलेति चेत्; मृदः घटरूपेण परिणामापेक्षया ग्रामसाराणां पुष्पफलादिरूपेण परिणामस्यात्यन्तविलक्षणत्वान्न दोषलेशः। तत्तत्सस्यादिषु वर्तमानो हि जीवः चैतन्यस्वरूपः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् अपूर्वतया परिवर्त्य सर्वं पवित्रीकृत्यैव परिणमयति। अन्यथा हि रथ्याजलानां गङ्गायां मेलनेन गङ्गाया अपि पावनत्वं न स्यात्। एतदपेक्षयापि ग्रामसाराणां परिणामोऽत्यन्तं विलक्षणोऽत्यन्तं विस्मयकारीति विवेकिनामत्याश्चर्यावहम्। तावता परिणामो नास्तीत्यसत्कार्यवादस्तु विज्ञानविरुद्धः। मनस्समाधानार्थमुच्यते यदि, तर्हि समाधत्स्व कथञ्चित्। अन्ततः—किं न स्मर्यते 'मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः' इति। अत एतादृशविवर्तस्थले न कश्चन प्रत्यवायः। तावता वस्तुतत्त्वं कथमन्यथा भवेत्? भोजनकाले तु भगवद्व्यतिरिक्तस्मरणं निषिद्धमित्यपि स्मर्तव्यम्। एवं सत्यपि भोजनसमये ग्रामसारस्मरणं कस्यचिद्दौर्भाग्यशालिनो यदि भवेत्, तदा भगवद्वैभवम् एतादृशेन्द्रजालरूपं स्मृत्वा पापं क्षपितव्यम्, न शक्यं चेदुपोषितव्यम्॥

ननु श्रुतौ 'यथा सौम्य' इत्यादिना मृत्कार्यदृष्टान्त एव प्रदर्शितः, न तु सस्यादिदृष्टान्त इति चेत्, अस्य वैज्ञानिकत्वेन सर्वैर्ज्ञातुमशक्यत्वात्प्रसिद्धो दृष्टान्तः प्रादर्शि। मृन्निर्मितं गजाश्वदेवतामूर्त्यादिकमेव वा दृष्टान्तीक्रियताम्। मृदा निर्मितमपि गजादिकं पश्यन्तः, 'गजोऽयम्अत्यद्भुतो वर्तते' इत्येव वदन्ति। देवप्रतिमां पश्यन्तश्च दिव्यं देवं पश्यन्ति पुरतः, न तु मृदम्। मृदं पश्यतां तत्र देवो न स्यात्। देवं पश्यतां तत्र मृन्न स्यात्। 'पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्' इत्यादिश्रुत्या अन्नादिपरिणामा अपि पृथिव्या एव। किं बहुना! वेदान्तः अन्नपदं पृथिवीपर्यायं ब्रवीतीति 'ता अन्नमसृजन्त' इत्यादौ संप्रतिपन्नम्॥

किं बहुना! भुक्तमन्नं रसरक्तमांसमेदोमज्जास्थिरूपेण क्रमेण परिणमत इति प्रसिद्धम्। मातुश्शरीरे मातुःरक्तं क्षीररूपेण परिणमते । गोरक्तं क्षीररूपेण परिणमते । द्वयममृततुल्यमिति शास्त्रम् । नो चेत् स्तन्यपानं रक्तपानमेव भवेदिति महान् प्रत्यवायःस्यात् । तत्राप्यसत्कार्यवाद एवेति चेत्, तत् क्षीरं कुत आगतम्? किमाकाशादिति वक्तव्यम् । ईश्वर एव सर्वत्र सर्वं करोतीति चेत्, करोत्वीश्वरः । उपादानं किम्? किं वस्तु किं रूपं करोति? अतोऽसत्कार्यवाद इति संकेतमात्रात् नात्मरक्षणं भविष्यति । परिणामवादस्तु वैज्ञानिकः मनस्तृप्त्यर्थं तथाङ्गीकुर्म इति चेत्, अङ्गीक्रियतामित्युक्तमेव ॥

महद्रहस्यमत्रैव ह्यस्ति किञ्चिद्विचिन्त्यताम् । एतावतापि कालेन केनाप्यवहितं न हि ॥
कथमेवमभूत् नैव ज्ञातुं केनापि शक्यते । मायां पृच्छ, न चेत्कालरूपिणं तं स्वयं प्रभुम् ॥

इदमत्र तत्त्वम्—परिणामस्थले एवैक्यप्रत्यभिज्ञा । विवर्तस्थले तु द्रव्यैक्यं विज्ञानमात्रगम्यम्, न प्रत्यक्षगम्यम् । ग्रामसारेण वर्धितानां सस्यवृक्षलतादीनां धान्यफलपुष्पादीनां तत्परिणामरूपत्वं को वा विश्वसेत् विज्ञानिनमृते? 'अग्नेरापः' इति वदति श्रुतिः । 'कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्ति' इति न्यायः कुत्र गतः? कुतो गतः? अत्रैवास्ति सृष्टेः रहस्यं सर्वम् । एतदपरिशीलनादेव पण्डितानां कलहो नाद्यापि शान्तः । कुत एवमिति चेत्, मायां पृच्छ, अथवा तत्स्वामिनं भगवन्तं पृच्छ । तथा च कार्ये कारणप्रत्यभिज्ञायां परिणामः, अप्रत्यभिज्ञायां तु विवर्त इत्येव युक्तम् । अधिकं पश्चात् ॥

सुसूक्ष्मं सृष्टिविज्ञानं परिशीलयताम् 'आराममस्य पश्यति न तं पश्यति कश्चन' (बृ.6-3-14) इति सृष्टिकर्तुर्वैभवं वैशिष्ट्यं च सर्वं ज्ञायेत । अत्र 'अस्य' इत्यनेन पूर्वं तत्रैव 'स हि कर्ता' इति प्रस्तुतः परमात्मा ग्राह्यः, न तु जीवः, अर्थविरोधात् । परमात्मनोऽघटितघटनासामर्थ्यस्यान्यत्किमपेक्षितं साक्ष्यम् 'अग्नेरापः' इत्येतदपेक्षया । अग्नेरपां परिणामरूपता कथं वा मानवबुद्ध्या प्रत्यभिज्ञातुं शक्यः? अतस्सृष्टि-विज्ञानं परिणामविशेषरूपविवर्तरूपमेव । इदमेव न विलक्षणत्वाद्यधिकरणानां सर्वेषामपि विषयः । अत एव जगदिदं ज्ञानिनां दृष्ट्या ब्रह्मस्वरूपम्, आरामरूपं च । इतरेषां तु विज्ञानदृष्ट्या ब्रह्मस्वरूपम्, अज्ञानिनां दृष्ट्या तु केवलजडस्वरूपम् ॥

पूर्वग्रहादिकं त्यक्त्वा चिन्त्यतां सत्यमीदृशम् । सत्यैकनिष्ठास्सन्तोऽत्र प्रमाणं स्युरमत्सराः ॥
वर्धयित्वा बहून् शब्दान् केशाकेशि विधाय च । लाभः को वाऽऽप्त इति च चिन्त्यतामात्मसाक्षिकम्॥
सर्वज्ञा अपि गुरवः सूचनान्मायिनो ध्रुवम् । नैव प्राचीकशन् ते हीत्येवं मन्यामहे वयम् ॥
कालेनैवोत्तरं देयम्, तदधीनाः किलेतरे । स चागतश्च कालोऽयमअद्य दैवं वदत्यहो ॥

अतिरिक्तावयव्यनङ्गीकारे तात्त्विकं लाघवमाह—**अंशूत्कर्षेत्यादि** । अंशुशब्दः अंशपर्यायः । **अंशवः**=अवयवाः । तेषामुत्कर्षः, **क्षयादिश्च**=आधिक्यन्यूनत्वे । तयोः **क्षमम्**=योग्यम् । **ततः**=अति-रिक्तावयव्यभावादेव **स्थूलम् एकम्**=अवयविपदवाच्यम् **राशिवत्**=धान्यराश्यादाविव **अंशूत्कर्षक्षयादिक्षम-मपि च** भवति । अतिरिक्तावयविवादे हि, अवयवितः एकंपरमाणुविश्लेषे, संश्लेषे वा पूर्वावयविनः नाशः,